

Възвѣщеніе
№ 1015 ПЛ 800
III-9-27
За Българската академия на науките
Инверсия
Австрия

Поменикъ на Българската академия на наукитѣ

Марко Д. Балабановъ

(р. 1837 г. † юний 1921 г.)

Отмина въ вѣчността и Марко Д. Балабановъ, човѣкътъ, който вѣрваше въ вѣчния животъ, който повече отъ 50 години служи на България, на българския народъ, на българската черкова, който въ своята личностъ отражаваше добритѣ качества на българина и който не се поколеба, въпрѣки своя скромность и тихъ характеръ, смѣло да издигне, когато потрѣбва, гласъ за защита на българското дѣло и да носи високо знамето на българскитѣ правдини и свободи.

Мнозина отъ нашитѣ млади, па и нѣкои отъ старитѣ, даже високо интелигентни българи знаятъ съвсемъ малко за заслугитѣ, дейността на Балабанова. А ликътъ на покойния е озаренъ съ ореола на една родолюбива обществена и книжовно-публицистична дейность, която по своята многостранность и многополезность може да бже поставена на едно стъпало съ тая на най-изпжкналитѣ и бележити български общественици.

1.

Първитѣ стъпки на М. Балабановъ въ обществеността. — Редакторъ на „Читалище“.

Балабановъ бѣше учителъ, публицистъ, писателъ, министъръ, дипломатически представителъ, народенъ представителъ, академикъ и нѣколко години наредъ професоръ въ юридическия факултетъ на нашия Софийски университетъ.

Менъ обаче се струва, че най-важната обществена заслуга на Марка Балабановъ се намѣрва въ неуморната дейность, която той прояви презъ 70-тѣ години на най-новата ни история. Роденъ въ Клисурѣ на 1837, завършилъ богословско образование въ Цариградъ, следвалъ право въ Атина, а завършилъ юридическо образование въ Парижъ, Балабановъ се появява и почва усилена обществена деятелность въ Цариградъ, въ време на франко-пруската война. Това бѣ въ най-голѣмия разгаръ на българския черковенъ въпросъ, — въ надвечерието на неговото разрешение. Младиятъ богословъ и правоведъ обръща веднага внимание върху си съ своитѣ сериозни знания. У него има вече установенъ и затвърденъ миогледъ за нашитѣ народни работи и за хората, които ги движатъ. Той не се двоуми да се постави редомъ съ смѣлитѣ борци и бележити подвижници, каквито въ този моментъ бѣха: Иларионъ Макариополски Гавриилъ Кръстьевичъ, Т. Бурмовъ, Григорий Немцовъ (сетне Доростоло-Червенския Григорий), Иванъ Найденовъ, д-ръ Стамболски и др. и др. Съ това си стѣпване на цариградската историческа сцена той не се постави въ борба съ „по-напредничавия“ лагеръ, въ какъвто поставяха П. Р. Славейковъ, д-ръ Чомакова, Тод. Икономова, Г. Груева и др. Впрочемъ, тоя лагеръ се отличаваше само съ повече горещия темпераментъ на своитѣ дейци въ борбата и съ повече бързане да се дойде до тържеството. Малко познаващитѣ нѣщата твърдятъ за принципиални различия между единия и другия лагеръ въ цариградската общественость. Различия дѣйствително имаше, но тѣ бѣха предимно тактически. По-дълбоки различия се криеха въ миогледа на нѣкои отъ поменатитѣ лица, напр. д-ръ Стоянъ Чомаковъ, който не скриваше нито своитѣ туркофилски тежнения, нито русофобскитѣ си отношения при разрешаването на народочерковния ни въпросъ и по-сетне при развитието му.

* * *

Времето отъ надвечерието на 1870 година, когато се издаде султанскиятъ ферманъ, учредяващъ автокефалната българска черкова, и цѣлото десетилѣтие отъ

70-тѣ години съставятъ най-бурниятъ и буенъ периодъ на българската история отъ послѣдно време на турското владичество. Трѣскава дейность кипѣше, — тукъ въ Цариградъ, тамъ въ Букурещъ, и въобще извънъ предѣлитѣ на турската империя! Подготвяше се, строеше се бждещето, строеше се храмътъ на българската свобода и независимостъ, — духовна и политическа. Всѣки интеллигентенъ, буденъ и родолюбивъ българинъ, старъ и младъ, отъ всѣкакво състояние и занятие, носѣше своята лепта и помагаше за великото строителство.

И Марко Балабановъ, който познаваше добре емигрантскитѣ ламтежи, който по-рано, когато бѣше още студентъ въ Атина, бѣше въ преписка и близко познание съ Раковски, застава въ редоветѣ на малобройната дружина вещи майстори-строители, които слагаха крепката незблима основа на българската сграда чрезъ културна, духовно-просвѣтна работа въ столицата на султанитѣ. И Балабановъ внесе тукъ всичко, съ което бѣха го въоръжили неговитѣ дарби, неговата висока култура и неговата научна подготовка.

Когато стигна отъ Парижъ въ Цариградъ М. Балабановъ, посрещнатъ радостно отъ цариградскитѣ българи, бѣше въведенъ въ мѣродавнитѣ срѣди, а скоро бѣ поканенъ да застане на чело на токо-що основаното повременно списание „Читалище“, издание на „Българското Читалище“ въ Цариградъ.¹⁾ Въ обявлението из-

¹⁾ „Българското читалище“ въ Цариградъ игра ролята не на едно обикновено заведение, гдето се събираха личнитѣ цариградски млади и стари българи, за да се размѣнятъ мисли върху просвѣтното движение въ столицата. „Чигалището“ бѣше едно огнище за умствено сгрѣване, насърчаване и освѣтление на цѣла България. То имаше връзки съ всички едноименни подобни заведения вънъ отъ Цариградъ и чрезъ „Македонската дружина“, основана при него, подържаше и упжваше училищата въ онѣзи мѣста въ Македония, гдето имаше нужда отъ помощъ. Деятелността на цариградскитѣ „Читалище“ и „Македонска дружина“ бѣше въ голѣма степенъ не само културна, но и народно-политическа. Гърцитѣ отъ Фенеръ бѣха вперили очи въ тѣзи два института и всѣкакъ се стараеха да ги компрометиратъ предъ Високата порта и Баби-Заптието (Министерството на полицията). Обиски въ читалището, негласенъ полицейски надзоръ надъ нѣкои отъ неговитѣ членове и привикване въ полицията за разпитъ и временно задържане не бѣха отъ рѣдкитѣ явления.

дадено отдѣлно и прибавено къмъ книжка I, октомвр. 1870 г. главниятъ редакторъ Марко Д. Балабановъ изказа мисли и желанія, които говорятъ високо за съзнанието, отъ което той се проникваше за тогавашната върховна задача на начинанието. Най-напредъ се отбелязва съ радост новото културно движение у насъ. "Нѣжнитъ за музитъ чувства, които отъ нѣколко време обладаватъ почти всѣкждѣ у насъ сърдцата и на млади и на стари, — казва се въ това обявление — благороднитъ ни стремления къмъ съвършенното ни освобождение отъ тежкитъ вериги на невѣжеството, умножаващитъ се ежедневно по Отечеството ни училища, каквито и да сж тѣ по настоящему, учреждението въ по-първитъ градове на „Читалища“, съпреничествующи по ревностъ едно на друго, основанието на толкозь дружества отъ стърка на красния български полъ, напрегнатитъ и достопохвални чрезъ печата ни състезания върху народния ни въобще напредѣкъ, многообразнитъ подвизи, които ставатъ тъй усърдно вжтрѣ въ България и вънъ отъ нея, за да се всели по възможностъ и у насъ системното и благодѣтелно царство на просвѣщението, все то не ли явно показва, че българскитъ народъ жарко желае, става що става около него и далечъ отъ него, да се развива умствено, да улучшава постепенно общественното си положение, и да върви все напредъ, все напредъ!"

Балабановъ чертае една широка програма на сп. „Читалище“, което ще излазя дваждъ въ месеца: книжина наша и чужда, историко-философски предмети, стопански, правни и обществени въпроси, естествени и медицински знания, биографии на бележити мъже, двигатели на напредѣка, практически въпроси, изобретения, открития и пр. Той изказва желание, „Читалище“, „благовкусно наичено, да влазя достолѣпно не само въ общи учебни заведения и въ кѣщи, гдето речъта бѣдностъ е твърдѣ малко позната, но смиренно да посещава и всѣкакви скромни жилища и колибки, гдѣто науката е въ почетъ, да прескача даже безпрепятственно гори и планини, да преплува съ доблестъ морета и реки и тъй да свързва, като жица електри-

ческа, българският сърдца и българският умствени възрѣния“. Изданието ще струва всичко годишно 50 гроша (половинъ турска лира) съ пощенският разноски. Поканват се сътрудници, даже настоятелството обещава и една годна награда за членове, одобрени и обнародвани.

Първитъ книжки на „Читалище“ направиха силно впечатление и изтъкнаха на яве учената и класическа подготовка на редактора му. Неговитъ статии „Напредък“, „Въ що състои напредъкътъ?“ „Тритъ школи и напредъкътъ“, „Българский напредък“, (две статии)¹⁾ както и тия „Понятие за църковното право“,²⁾ „Понятие за международно право“,³⁾ обърнаха тогава вниманието на българския четецъ. И сега тѣ могатъ да се четатъ съ интересъ и поука. Привлеченитъ сътрудници (П. Р. Славейковъ, д-ръ С. Чомаковъ, Г. Кръстьевичъ, Г. Пърличевъ, Хар. Ангеловъ, Кр. Пишурка, Архим. Григорий (сетне Доростоло-Червенски Григорий), Стефанъ Захариевъ, Т. Н. Шишковъ, и пр. пр.) донесоха много за подигане на списанието, което обаче поради „неразбранщини“ у насъ, и тогава царуващи, редакторътъ му напусна къмъ края на годината, за да се предаде още по-усилено на новата многополезна общественостъ, която го викаше — участието му въ върховното управление на българската черкова, най-напредъ въ скромното качество на писаръ — така се наричаше тогава службата, на която сега даваме чуждото название секретаръ, — а по-късно и като членъ въ Народно-църковния съборъ (1871), свиканъ за устройството на българската черкова и изработването за нея на единъ Екзархийски уставъ.

* * *

Въ историята на българското възраждане Народно-църковниятъ съборъ представя единъ величественъ моментъ. Съборътъ обимаше представители на цѣлото

¹⁾ Вж. Читалище, г. 1, книжки: 1. 2. 6. 11 и 12.

²⁾ Читалище, кн. 1. с. 23.

³⁾ Читалище, кн. 2. с. 46—53.

разпръснато българско племе, сега повикано на обществен живот и сѣкашъ не само възкръснало, но и прибрано въ посочени широки етнографически граници: защото султанскиятъ ферманъ отъ 28 февруарий 1870 година бѣше единъ видъ официаленъ документъ, който не само припознаваше отдѣлна и самостоятелна българска народностъ, но той чертаеше въ ясни черти и широко границитѣ на тая областъ отъ Дунава до Бѣло море, отъ Охридско езеро и Шаръ-планина до Черно море, като включваше въ това пространство и Македония, и Добруджа.

Въ това представителство на българското племе Марко Балабановъ застава при Гавриила Кръстьевичъ, когото той уважаваше съ благоговение не само за неговата висока ученостъ въ правно-каноническитѣ въпроси, но и за неговата безукорна честностъ и безкористностъ, и му даде всичкото си сътрудничество, като му помагаше „словомъ и дѣломъ“. Редица доклади и изложения за защита правата на българската самостоятелна черкова, нѣкои изпращани до други автокефални черкови, ако не сж изцѣло дѣло на Марко Балабановъ, не сж излѣзли безъ неговото участие въ съставяне и окончателно уреждане.

Той състави и протоколитѣ на Събора, които ако и не стенографически, представятъ дѣлото на участницитѣ въ неговата пълнота и въ тѣхъ ясно личи вещината не само на единъ протоколистъ, но и на единъ голѣмъ познавачъ на засегнатитѣ, обсъждани и решавани въпроси.

2.

Марко Балабановъ — редакторъ на в. Вѣкъ

Публицистиката е била едно отъ любимитѣ занятия на Балабановъ. Той бѣше приготвенъ за нея съ все-страннитѣ знания на класическата старина, на историко-правнитѣ науки и съ знанието на обществената философия на старото и новото време.

И нищо по-естествено въ това, гдето ние го виждаме веднага като се завръща отъ Парижъ, да се предава

на това многополезно занятие. Преди да почне редактирането на „Читалище“, Марко Балабановъ печати редици статии по политическото положение въ Европа следъ франко-пруската война, както и нѣколко упжвателни бележки и членове по правно-каноническитѣ отношения на „Въпроса“, т. е. по нашата борба за самостоятелна независима народна черкова.

Истинскитѣ обаче негови дарби въ публицистиката блеснаха по единъ несъмненъ начинъ въ основания отъ него вестникъ Вѣкъ — 1874—1876 год.

Издаването и редактирането на независимъ вестникъ въ Цариградъ винаги бѣше единъ подвигъ. Особено тоя подвигъ се обръщаше въ мъченичество сега, въ тоя моментъ, когато Марко Балабановъ се реши да почне редактирането и издаването на „Вѣкъ“. Вестникъ „Македония“ на Петко Рачовъ Славейковъ бѣше спрѣлъ поради преследване отъ цензурата на Високата порта, която виждаше въ него направление крайно и противодържавно; вестникъ „Право“ на Ив. Найденовъ по сжщитѣ причини бѣше спрѣнъ¹⁾ и по-късно замѣстилиятъ го „Напредъкъ“ (сжщо подъ издателството на Иванъ Найденовъ) бѣше не единъ пжтъ спиранъ и подновяванъ при най-тежки условия. Сега, когато Б. се решава да излѣзе съ своя „Вѣкъ“, „Напрѣдъкъ“ почиваше и неговиятъ издатель и отговоренъ редакторъ Иванъ Найденовъ лежеше въ полицейския затворъ за единъ подлистникъ на Светославъ Миларовъ, „Падането на Цариградъ“, трагедия, въ която главното действующе лице бѣше завоевателятъ на Цариградъ Мухамедъ II.²⁾

¹⁾ На 20-и декемврий 1873 г. той бѣше прекратенъ веднажъ за винаги. Вж. „Иванъ Найденовъ. — Неговиятъ 17 дневенъ затворъ въ Цариградъ“ отъ С. С. Бобчевъ, Бѣлг. Сб. г. II. 437 стр.

²⁾ Цензурата бѣше се смутила по-особно отъ уподобението на Мухамеда на „сура ламя“. Едно отъ действующитѣ лица, старецътъ Изидоръ казва на царигражданитѣ, че морски кучки написали:

Името ѝ на тѣзъ ламя сура
Мухамеда съ каменни букви.

Това било страшно оскърбление на свещената особа на „Ел-фатиха“ (завоевателя).

Найденова заплашваха съ обѣсване на Каракьойския мостъ за тази му смѣлостъ.¹⁾ Вънъ отъ това положение на нѣщата, времето (1874—76) бѣше изпълнено съ едно засилено освободително движение въ Полуострова, особено пъкъ въ България бѣше се започнало едно възстаническо приготвление, тайно наистина, но за което турската тайна полиция бѣше предупредена и тя дебнѣше всѣкакъ да открие мрежата му.

¹⁾ Интересни сж свидетелскитѣ показания на Ивана Найденовъ за участието, което Марко Балабановъ е взелъ въ това негово затворничество. Ето що ми разказва той (Бълг. Сбирка, ц. м.):

„Така азъ прѣкарвахъ врѣмето си четиринадесетъ дни. — На петнадесетий день дойде г-нъ М. Балабановъ и ми съобщи, че турскитѣ вѣстници и особено в. „Басжреть“, струва ми се, писалъ, че, понеже азъ всредъ столицата и предъ очитѣ на правителството съмъ си позволилъ да се гавря съ священото име на пророка, то съмъ заслужвалъ най-строгото наказание, като изказвалъ мнѣние даже, че трѣбвало за примѣръ да бжда обѣсенъ на моста. Г-нъ Балабановъ, като се научилъ, че имало подобно нѣщо, купилъ той брой на турския вестникъ и дошълъ, както ми каза, и да го прочетемъ заедно, и да съразмислимъ, като каква мѣрка да вземемъ за опровержение на писаното, защото оскърбителнитѣ думи не се отдаваха вече, както споменахъ, на завоевателя, а на священото пророково име! Благодарение, прочее, на голѣмата услужливостъ, която ми показа въ туй критическо време господинъ Балабановъ, написа се опровержението, и той взе на себе си грижата да го предаде на сжщата редакция, или пъкъ на редакцията на другъ нѣкой турски вестникъ за напечатване, като заплати, вмѣсто мене, колкото му поискать. Въ туй опровержение ние се постаряхме преди всичко да докажемъ, че „сура ламя“ не се отнася къмъ священото име на пророка, а на завоевателя Мухамеда II и че тѣзи думи никакъ не сж оскърбителни, а, напротивъ, хвалебни, понеже съ тѣхъ съчинителтъ на трагедията е искалъ да представи величието на завоевателя и силата на неговитѣ полкове, противъ които не сж могли тозъ пѣтъ да устоятъ византийскитѣ стени и пр.

„Взе господинъ Балабановъ туй опровержение, подписано отъ мене, и си отиде, а вечертъ върниятъ мой Иванъ ми донесе известието, че редакцията на „Басжреть“ не приела да го обнародва, че друга една редакция, слѣдъ много настоявания отъ страна на г-на Балабанова, се обѣщала още на другия день да го обнародва, но искала петъ лири турски, та да ме пита, бива ли да се заплати толкова сжпо. „Не трѣбва да гледаме сега какво даваме, казахъ, стига само това опровержение часъ по-скоро да се напечата“.

И Балабановъ въ първия още брой на в. „Вѣкъ“ заяви: „Ний напълно съзнаваме важността на дѣлото, като предприемаме съ твърда воля да работимъ честно и неуморимо за законната му сполука. Онова, което ни най-много насърдчва, е пакъ пълното съзнание на самитѣ ни длѣжности. Тяжестъта на тия длѣжности бива по-лека, когато чловѣкъ е съвършено проникнатъ отъ тѣхъ, и изпълнението имъ се представя като по-лесно, когато чловѣкъ ги цени справедливо и безкористно“.

А какъ високо цени редакторътъ на „Вѣкъ“ своята служба като вестникарь! Периодическиятъ печатъ, вестникътъ е за него онова естествено право, което Божиятъ Промисълъ е далъ човѣку да общува съ подобнитѣ си чрезъ свободно слово. Свободата на словото е и свобода на печата, обаче съ нея не трѣбва да се злоупотрѣбвява. Периодическиятъ печатъ е едно голѣмо благодѣяние за чловѣчеството и влиянието му върху обществото не подлежи на съмнение. Той е свѣтлина, която сияе върху обществата и може често да спомага за поправото имъ упжтване къмъ доброто . . . но печатътъ не е непогрѣшимъ. Балабановъ предупреждава отъ софизмитѣ на печата и отъ злоупотребението, което се прави съ него. Като признава, колко е голѣма отговорността на оногозъ, който взема перо въ ржката си, за да пише за цѣло общество, той изказва следнитѣ мисли:

„Ако вестникарската отговорность е голѣма всѣкждѣ и за всичко, то тя е хилядо пѣти по-голѣма и по-тежка за единъ български вестникоиздателъ. Ний усѣщаме тѣзи отговорность. Признаваме, че който се наема да бжде въ едно какво да е общество отзивъ и, до една степенъ, тълкователъ на съврѣменитѣ събития, той трѣба да се залови о перото не само подиръ надлежашето предуготовление, но и съ едно истинско благоговѣние. Службата на единъ вѣстникарь не е по-малко света отъ службата на единъ проповѣдникъ, който е проникнатъ отъ истинитѣ на проповѣдъта си и който има присърдце душевната полза на слушателитѣ си . . .“

И откакъ признава заслугитѣ, които е принесълъ на народа ни българскиятъ печатъ въобще, Балабановъ

прибавя: „ако има нѣщо, което да ни наскърбява въ този часъ, то е, че само тие се явявали днесъ на народното вестникарско поле, когато единъ многочисленъ и трудолюбивъ народъ като нашътъ, можеше да брой и да поддържа не единъ и два, но нѣколко десетини вестници. Утешаваме се обаче съ мисълта, че не слѣдъ дълго време може би ще имаме удоволствието да поздравимъ и посрѣщнемъ на сжщото поле други по-ревностни и по-достойни работници, които да умѣятъ съврѣменно да оцѣняватъ по-добрѣ и отъ насъ и отъ предшественитѣ ни високото назначение и голѣмата отговорностъ на вестникарската служба, за въ полза и на държавата, и на народа ни . . .“

Ние се спрѣхме повечко върху тази първа уводна и пространна статия на в. „Вѣкъ“, главно защото въ нея е изказано онова „Вѣрую“ за значението на печата, което е подържалъ винаги М. Балабановъ, „Вѣрую“, което струва и днесъ да бжде препоржчано на всички, които боравятъ съ перо въ печатното поле. Печатътъ, продължава той мисълта си, трѣбва правилно да освѣтлява общественото мнѣние. „Не малко вестници обаче се укориха, и то въ единъ свѣтъ много по-образованъ отъ нашътъ, че друго неправили, освѣнъ да развърщаватъ общественото мнѣние, или да злоупотрѣбаватъ съ него за своя користъ“. И той заключава, че „вѣстникътъ, който само ласкае едно мнѣние, може да накара да се мисли много долно за вестникарството . . . Единъ вѣстникъ не трѣба да бжде само вѣстителъ на щото става, но още искрененъ изяснителъ. Никога и къмъ никого нѣма да бждемъ нито низки ласкатели, нито груби нападатели. Личноститѣ (т. е. закачкитѣ съ тѣхъ) сж строго запрѣтени въ вестника ни. Стълповетѣ му сж свободни и отворени всѣкому за всѣко сериозно разискване . . . Въ разискванията си ние ще се отнасяме не до буйнитѣ страсти, но до тихия и хладнокрѣвенъ разумъ“.

Много важно е да се знае, какъ гледа публицистътъ Балабановъ по онова време на нашата общественостъ и особно на нашата нововъзродена черкова.

Като изтъква на първо мѣсто, че в. Вѣкъ ще бжде изкуствено-политически, като обещава добъръ

изборъ отъ новини по съвременната външна и вътрешна политика, той твърди, че „българскиятъ умъ ще узрѣе и ще се развие още по-добрѣ, когато му се излага и освѣтлява редовно и точно вървежа на работитѣ въ държавата и на чужбина. Но ний нѣма да забравимъ, че днесъ за днесъ сме се удостоили вече да имаме и едно свое черковно управление и едно народно духовенство. Цѣла почти Европа се занимава днесъ съ черковни и вѣроизповѣдни въпроси, съ които ще опознаваме постепенно и ние читателитѣ си. Въ врѣмената, въ които живѣемъ, прочее, нашето народо-черковно движение не е нѣщо извънредно. Но Екзархията ни или по-добрѣ българската православна черкова, драгоценнитѣ интереси на която сж на всички ни присърдце, устроила ли се е въ всичко окончателно? Поченала ли е да кара безпрѣпятствено редовния си и правилень животъ? Висшето наше духовенство, за което се е трудилъ цѣлъ български народъ, отговаря ли на всѣкждѣ на високото си звание въ обществото? Трудятъ ли се съ евангелско самоотвержение да въдворяватъ на всѣкждѣ Любовета и Божия миръ? Вѣрни служители на И. Христа поучаватъ ли народа и поощряватъ ли го безкористно къмъ високитѣ вѣроизповѣдни добродѣтели? Поддържатъ ли доброто на всѣкждѣ и насърдчаватъ ли умственото и нравствено възпитание на повѣреното имъ стадо? Даватъ ли примѣръ на евангелска благость и християнско смирение? Почитатъ ли тѣ първи законитѣ? . . . О, колко щастливи ще да сме, ако въ вестникарското си поприще намъ не би се прѣдставила никаква причина да отговоримъ на тѣзи питання отрицателно Като българинъ ний желаемъ, щото нашето Духовенство да бжде утѣшителна и животворна свѣтлина помежду народа, а, съ добритѣ си дѣла, да привлича всѣкога на себе си непритворно уважение и праведни хвалби . . . Тѣй само Екзархията ни ще представлява едно уважавано тѣло, тѣй само ще стане наша народна гордость, а нейното благоустроение нека служи тогазъ и за отговоръ на ненавиждащитѣ насъ и за твърдо и благо упование на страждущитѣ“.

Приведенитѣ тука изявления и подиръ половинъ столѣтие сж актуални и би могли да се направятъ или поне напомнятъ.

„Вѣкъ“, политически, книжовенъ и търговски вестникъ, излазя две години и половина. Презъ втората годишнина въ редакцията взема участие Христо Стояновъ, руски възпитаникъ, по-късно председателъ на Върх. касационенъ сждъ. Следъ 2-и брой отъ третата година „Вѣкъ“ бѣше спрѣнъ отъ турската цензура, а малко по-късно Балаб. изходатайствува да издава вѣстникъ „XIX-ий Вѣкъ“.

Само единъ погледъ върху съдържанието на излѣзлитѣ бройове на „Вѣкъ“ е достатъченъ, за да се види: 1. съ каква грижливостъ редакторътъ му се е старалъ да изпълни хубавата си, обмислено начертана и патриотическа програма; 2. какво богато животрепеще съдържание е пълнило колонитѣ му; 3. съ каква смѣлостъ и доблестъ се е давало мѣсто и на статии, и на дописки изъ всички краища на България, въ които се описваха смѣло турскитѣ „золуми“, злоупотрѣбления¹⁾ и се изказваше силното и настоятелно желание на „населението“ и настаналата неминуема необходимостъ отъ преобра-

¹⁾ Тази грамадна заслуга на цариградския печатъ не бѣше и до сега не е достатъчно оценена въ нашата книжовна и публицистична история. Днешнитѣ историко-литературни критици вмѣсто да се поклонятъ съ благоговение предъ вършеното и извършеното за събуждане на народното и политическо съзнание и извикване всеобщото родолюбие у насъ, продѣлжаватъ, по примера на Любенъ Каравеловъ и Христо Ботевъ, да се отнасятъ отрицателно къмъ дейци като Петко Рачовъ Славейковъ, Иванъ Найденовъ, Марко Балабановъ и други скромни, но много полезни дейци и борци, които при голѣма опасностъ будиха народа и се бориха за неговитѣ права и за подобрене положението му. Ако за Любена и Ботева бѣше извинително на времето тѣхното остро и отрицателно поведение, като открити революционери къмъ мирната, ясната, но честна и доблестна борба на цариградскитѣ публицисти, подобно отношение никакъ не е позволено на днешнитѣ културни историци и критици. Откритата и революционна работа на букурещката емиграция не можеше да даде полезна и положителна „реколта“ безъ подготовката, безъ дълбоката явна „оранъ и копанъ“ на цариградскитѣ явни подвижници . . .

зования, за да може да се въдвори единъ сигуренъ миръ между „царското правителство“ и „населението“. Въ уводнитѣ си статии редакцията съ дълбока вещина, съ умѣреностъ въ тона, но съ енергия въ съдържанието изтъкваше, какви сж опасноститѣ, ако правителството не изпълни много пжти обещаванитѣ и толкозъ много очакванитѣ реформи.

Езикътъ, на който се списваше „Вѣкъ“, имаше нѣщо доста отлично отъ обикновеното тогава писане. Това „отлично“ състоеше между друго въ нѣкои чисто класически изрази на редактора му, въ голѣмата чистота на българския езикъ,¹⁾ въ който не се допускаха токо-тъй чуждици, освенъ ако тѣ нѣмаха съответнитѣ български думи, най-сетне въ нѣкои архаизми, съ които си служеше Балабановъ, както това правѣха впрочемъ, и други нѣкои подражатели на Гавраила Кръстьевичъ, — които употрѣбяваха напр. старобългарщини въ падежитѣ.²⁾ Слогътъ на Балабанова винаги се отличаваше съ пѣстра цвѣтистостъ и разкошни изрази, които явно сведочеха за неговото близко и дълбоко познанство на старо-гръцката книжнина.

Заслугитѣ на в. „Вѣкъ“ и на „XIX Вѣкъ“ въ това време бѣха много голѣми. Тѣзи явни органи будѣха народно-политическото съзнание, насърчваха колебливитѣ, даваха крила на смѣлитѣ, изтъкваша неправдитѣ и „золумитѣ“ на управници и всевъзможни малки и голѣми органи на властѣта, печатаха дописки, прошения, ходатайства до турското правителство, въ които се излагаха оплаквания и ходатайства — инакъ нечувани, а следъ обнародването имъ обръщали внимание. Съ други думи, както впрочемъ цѣлиятъ български печатъ въ Цариградъ, вестниците на Балабанова бѣха народни трибуни,

¹⁾ Тогава нѣмаше секретаръ, а писаръ, нѣмаше кореспонденция — а дописка или взаимнописание, нѣмаше хонораръ, — а награда, нѣмаше статии, — а членове, не география, а земеописание, не реформи, а прѣобразования, не прогресъ, а напрѣдъкъ. Въмѣсто обществено мнѣние Балабановъ употрѣбяваше израза „общо мнѣние“.

²⁾ Пишеха напр. „отъ любороднаго господина Г. Золотовича“, „отъ приснопамятнаго отца Неофита Хилендарскаго“.

които движеха, ръководѣха, възкресяваха, обнадеждаваха. Въ своята „Страница на политическото ни възраждане“ Балабановъ печата нѣколко отзиви и писма, въ които сж изразени чувствата и разбиранията на непосредственитѣ четци на „Вѣкъ“. Нѣкои отъ тѣхъ сж характерни по това, че въ в. „Вѣкъ“ тѣ намѣрватъ и единъ защитникъ, общъ народенъ повѣреникъ, комуто възлагатъ и крайно тежката служба да предаде редакторътъ „комуто и гдето трѣбва оригинала на прошениято, даже ако е възможно, да го подадете сжщому великому везиру“.¹)

3.

Марко Балабановъ български делегатъ по Европа

Възстанието въ Босна и Херцеговина избухна (1875), устроеното, много отъ рано проповѣдвано и потаено готвено възстаническо движение въ България изпжква самъ-тамъ, настава и страшната 1876 година съ нейното доста сериозно, но несполучило Срѣдно-горско възстание, подавено съ кланета въ Батакъ, Клисурса, Перушица и пр., раздвижи се и европейската дипломация въ всички столици на европейскитѣ велики държави, почнаха да надникватъ по-отблизу въ българскитѣ и въобще въ балканскитѣ работи дори и английскитѣ дипломати, на които и следъ Батакъ все не се вѣрваше още, че страданията на българския народъ сж действителность, и ги сматряха за съчинения на „Панславиститѣ“ и на „Руската дипломация“, имащи на чело единъ „интригантинъ дипломатъ, — графъ Игнатиевъ,“ воплитѣ на българскитѣ населения обърнаха вниманието на европейски и аме-

¹) За да се види официалното мнение на В. Порта за в. „Вѣкъ“ струва да се помене, защо се спира тоя вѣстникъ. Постановлението отъ 13/25. I. 1876 гласи, между друго: „Понеже в. „Вѣкъ“ си е поставилъ за задача да понижава всѣчески дѣлата на императорското правителство и да обвинява постоянно въ озлобления и подкупничество държавнитѣ службаша; понеже този вестникъ отиде дотамъ, щото да иска да намали предъ публиката и стойността на императорския ферманъ и пр., то Вѣкъ се спира за всѣкога отъ днешна дата. Това постановление ще се съобщи на г. Марко Балабановъ, директоръ-стопанинъ на казания листъ. Управителтъ на печата Саидъ“.

рикански дописници и представители — и почна да прониква мисълта, че на Турската Висока Порта ще трѣбва да се наложи една „реформа“, при която подвластнитѣ ней християни и на първо мѣсто българитѣ да добиятъ една автономия и да заживѣятъ „по-добъръ животъ“.

И при всичкитѣ опасности, които застрашаваха всѣкиго българина, който би се осмѣлилъ въ това врѣме открито да изказва едно просто съчувствие къмъ пострадалитѣ, при възможността да бждатъ хванати — и най-малкото — да бждатъ изпроводени на пожизнено заточение, Марко Балабановъ и Драганъ Цанковъ, като български делегати, по разни пѣтища напущатъ Цариградъ и се озоваватъ въ европейскитѣ столици, за да изложатъ устно и писмено предъ държавници и вестникари българскитѣ неимовѣрни страдания и тѣхнитѣ скромни, справедливи домогвания за единъ по-добъръ човѣшки животъ. Тази мисия на Балабановъ и Цанковъ бѣше много полезна за дѣлото на българското племе.

Балабановъ трѣгва отъ Цариградъ съ параходъ по Мраморно и Бѣло-море за Триестъ. Съ Цанковъ е било наредено да се срещнатъ въ Виена, което и става. Тѣй като заминаването е станало отъ Цариградъ по единъ таенъ начинъ, за да не узнае турската полиция, то българската делегация, избрана и съ знанието на Екзарха Антимъ I, не е имала формаленъ протоколъ за мисията си и въ Виена е трѣбало да чака препорѣка.

Многополезна деятельность на българската делегация въ столицитѣ на великитѣ държави бѣше отъ извънредно голѣма и решаваща полза за българското дѣло, за домогванията на българскитѣ родолюбци въ Цариградъ, за скромното знаме, което бѣше се дигнало въ едно кѣтче на Българската Екзархия отъ решителната рѣжка на Антимъ I. Цариградъ и неговитѣ български първенци, общественици, черковници и публицисти, съ изпровождането на българската делегация сега съзнателно вършеха великото дѣло на българското освобождение, както по-рано въ продължение на половинъ вѣкъ смѣло и доблестно се бориха за възстановяването на българската черковна независимостъ — предтеча на политическата. Историята на българското възраждане

и освобождение, види се, още ще чака справедливи и обективни писатели, които да кажат правдива и заслужена дума за тѣзи, които, съ опасностъ за живота и имота си, при всѣкиминутната възможностъ да попаднатъ въ турскитѣ зандани, затвори и заточения, изпълняваха длѣжността си къмъ родината по единъ най-доблестенъ начинъ. Всѣки, който прочете документалното изложение на Балабанова въ „Страница отъ политическото ни възраждане“¹⁾ за извършената отъ него и Драганъ Цанковъ мисия въ 1876 год. ще се убеди по единъ несъмненъ начинъ както за смѣлостта на тѣзи, които сж решили да ги пратятъ отъ Цариградъ, като български делегати, така и за вещината и такта, съ които сж действували българскитѣ делегати и увѣнчали съ блѣскава сполука възложената тѣмъ задача.²⁾

Марко Балабановъ и Драганъ Цанковъ обикалятъ европейскитѣ столици заедно. Тѣ успѣватъ да се представятъ — и то въ онова врѣме! — като български делегати и въ Лондонъ, и въ Парижъ, и въ Римъ, и въ Бер-

¹⁾ Българска Библиотека, бр. 4. издава Българското Книжовно Дружество въ София отъ фонда „Напрѣдъкъ," София, 1904 год. стр. 483.

²⁾ Заминаването на делегатитѣ отъ Цариградъ бѣше скрито отъ нѣкои български общественици, на първо мѣсто отъ д-ръ С. Чомаковъ, Хаджи Никола Минчовичъ и Никола Михайловски, които не само се противопоставиха на идеята да се подаде на новия Султанъ Мурадъ V единъ махзаръ съ оплакване отъ турскитѣ золуми и свирепства, но и по-късно се наеха да отричатъ правото на делегатитѣ да говорятъ отъ името на българския народъ и, нѣщо повече, съставиха заявления до Високата Порта и ги разпращаха за подписъ въ Пловдивско, Софийско и другадѣ, за да манифестирагъ благодарността на българското население отъ турското управление, нежеланието му да се освобождава отъ турското иго и отричаха правото на българскитѣ делегати да говорятъ отъ българско име. Вж. „Една страница," стр. 55. 255. За д-ръ С. Чомаковъ по тоя случай М. Балабановъ пише:

„Този първенецъ, единъ отъ виднитѣ въ начало дѣйци по черковния въпросъ, бѣше покойниятъ д-ръ Ст. Чомаковъ. Както може да е извѣстно на мнозина, той по онова врѣме не само не сподѣляше стремението на народа да се отърве отъ турското иго, не само възставаше явно противъ екзарха Антима и окръжаещитѣ го вѣрни съвѣтници за увличането имъ по това народно стремение, не само бѣше до тамъ противъ Русия, че се опитваше

линъ, и въ Виена и Петербургъ. Тѣхъ приематъ на всѣ-кжде първитѣ министри, министритѣ на външнитѣ работи, видни депутати, общественици и публицисти. Тѣ се представяли въ Лондонъ — на лордъ Дерби, министъръ на външн. работи, на Гладстонъ, на депутати и вестникари, биватъ канени на събрания, на митинги, — правени въ полза на България. Изъ Англия тѣ изнасятъ впечатлението, че въпреки всичко, за България ще стане „нѣщо добро“, ще ѝ се даде поне една автономия; че Англия нѣма да иде да се бие противъ Турция, че историята съ Кримската война не може да се повтори,¹⁾ решаваще значение въ добро насочване, понеже всички европейски кабинети чакаха да видятъ, какъ ще се отнесе къмъ българскитѣ делегати най-туркофилското правителство.

Въ Парижъ официалнитѣ срѣди, самиятъ дюкъ Деказъ, м-ръ на Външнитѣ работи, успокоява нашитѣ делегати, като имъ обещава защитата на Франция на конференцията въ Цариградъ въ полза на една административна

всячески да вкара Екзархията въ такъвъ пжтъ, чрѣзъ който да не може тя да има каквито и да сж връзки съ руската православна черкова, но бѣ и съвършено спечеленъ на турската политика, тъй че прѣзъ есенята 1876 г. той прѣдприе и едно пжтуване по нѣкои мѣста низъ България да събира подписи за единъ благодарителенъ адресъ къмъ Султана, въ който, приготвенъ безъ друго отъ самото турско правителство, да се изказва вѣрностъ на българския народъ къмъ него, да се твърди, че тоя народъ е доволенъ отъ турското управление и че той осжда всѣкакви възстанически и противоправителствени движения и дѣйствия. Истина е, че това пжтуване, може би и наложено отъ турското правителство, не се увѣнча съ успѣхъ никядѣ, но покойниятъ остана до край вѣренъ на себе си и не се поколеба въ своето мнѣние, та за това той бѣше и дѣйствуваше по онова врѣме въ Цариградъ не само противъ самия български екзархъ Антима и окржжаецитѣ го единомислещи съвѣтници, но въ тоя случай и противъ изпратенитѣ по Европа български делегати.“

¹⁾ Пълно описание на пжтуването си и на срещитѣ си по европейскитѣ столици съ министри, общественици и публицисти М. Балабановъ е направилъ въ своята помената книга: „Страница отъ политическото ни възраждане“ . . . Доста подробности за това пжтуване на българската делегация въ това врѣме се срѣщатъ и въ в. „Стара Планина,“ издаванъ тогава въ Букурещъ отъ Д. В. Манчовъ и редактиранъ отъ С. С. Бобчевъ.

автономия. Срецитѣ съ Шалмелъ-Лакуръ, съ стария Тиеръ, съ младия Гамбета и видния публицистъ Емиль Жарарденъ ги зарадватъ и насърчаватъ.

Въ Римъ италианскитѣ министръ-председателя Деоретисъ, м-ръ на вѣншнитѣ работи Мелагарни и общественици имъ даватъ да разбератъ, че отечеството на Гарибалди и Мацини не може да иде противъ свободата на единъ трудолюбивъ и миренъ народъ.

Въ Берлинъ тѣ виждатъ м-ра Бюловъ и самия Бисмаркъ, който имъ казва, безъ забикалки, че България има за покровителка Русия, и тя нѣма да остави токогѣй започнатото дѣло. „А ние, казвамъ ви го още веднажъ, сме съ руситѣ!“ потвърдилъ Бисмаркъ.

Съ възторгъ се отзовава Балабановъ за видѣно, чуто, прочувствувано и преживѣно въ Петербургъ и Москва. Представянията предъ Царя, канцлера Горчаковъ, Гирса, Милютинъ, срещитѣ въ Петербургъ и Москва съ князь Черказски, съ Аксаковъ, Катковъ и пр. сж описани въ книгата на Балабановъ съ искрененъ и заразителенъ ентузиазъмъ. Царьтъ ги изслушалъ внимателно, билъ трогнатъ отъ изслушаното и, презъ сълзи, завършилъ своитѣ думи къмъ българскитѣ делегати:

„Азъ обичамъ мира и желая всичко да се свърши миролюбиво. Не зная, какво мислятъ да направятъ другитѣ, въ случай че Турция не приеме доброволно това, което ѝ се предлага (на Цариградската конференция), но азъ нѣма да се задоволя тозъ пжтъ съ голи думи и съ голи обещания. Ако работата не се свърши миролюбиво, както азъ желая това отъ все сърце, и ако другитѣ се задоволятъ само съ думи, ние ще призовемъ на наша помощъ Бога, ще тръгнемъ напредъ и ще изпълнимъ длъжността си. Съобщете това, което ви казвамъ, на ония, които ви сж изпратили“. ¹⁾

* * *

Презъ цѣлъ животъ Балабановъ си спомнюваше и разправяше за тѣзи дни и часове, които е преживѣлъ въ Петербургъ и Москва, но особно бѣха му направили

¹⁾ Страница, 372. ²⁾ Ibidem. 372—373.

впечатление думитъ на Царь-Освободителя Александръ II. Колчимъ си спомнѣше той за този моментъ, колчимъ заговорѣше за него, той не можеше да задържи вълнението си и той правдиво и искрено пише въ „Страница:“ „Двадесетъ и седемъ години и повече сж се изминали отъ онова време, но азъ като че да виждамъ още предъ себе си благородното и симпатично лице на Царя-Освободителя, прошарено съ сълзи за българския народъ . . .“ И прилага: „У насъ не оставаше вече ни сѣнка съмнѣние, че въ неизслеуемитъ Божии сждби дрънналъ бѣ часътъ за подобрене участъта на бѣлг. народъ . . . Думата на руския царъ не можеше да бжде гола дума!“

Безъ да се намалява значението на Драганъ Цанковъ като първи делегатъ въ време на тази мисия по Европа, не може да не се признае, че Балабанову се бѣ паднала по-тежка работа въ всичко това време. Като познавачъ въ съвършенство на френския езикъ и имащъ по-голѣмо писателско и ораторско сръжи, Балабановъ води цѣлата грамадна кореспонденция, състави мемоара до великитъ сили, брошурата „България“ (La Bulgarie), произнася речи и обръщения къмъ министри и пр. въ време на представления, срещи и публични събрания. И въ всички тѣзи случаи Балабановъ се издължава въ своята работа по единъ достоенъ начинъ, което и тогава бѣше знайно и следъ написването и издаването на неговата „Страница“ отъ българското възраждане“, още повече се изтъкна и документално се свидѣтельствува.

4.

Следъ освободителната война

Освободителната война се завърши преблагополучно съ Санъ-Стефанския договоръ, който изпълни съ възторжена радостъ цѣлото българско племе.¹⁾

¹⁾ Ето какво казва самъ Балабановъ за С.-Стефанския договоръ: „На 19-и февруари въ Санъ-Стефано се извършва оня знаменитъ, тържественъ и исторически актъ, съ който се туря край на кръвопролитната война, възстановява се миръ между побѣдителка Русия и поразена Турция и посрѣдъ топовни гърмежи, весело ехтещи музики, шумни възклицания отъ многохиляденъ народъ

Балабановъ не се отказа въ врѣме на руската окупация да служи като вице-губернаторъ въ Свищовъ и по-късно въ Русе. Както всички българи, и той е дълбоко и люто нараненъ отъ Берлинския конгресъ и договоръ. Както се вижда отъ едно негово писмо до английската публицистка Фани Еленъ Албертъ, той държи отговоренъ за българската злочестина лордъ Биконсфилда, ¹⁾ подъ влиянието на когото е сторена тази неправда въ Берлинъ: „знаете, пише той, че нашето Отечество биде, тъй да кажа, безмилостно разсѣчено, както биха разсѣкли единъ бездушень трупъ. Лоръ Биконсфилдъ раздигна цѣлия свѣтъ, за да остави подъ турското владичество половината отъ нашата народностъ. И странно наистина нѣщо! Оная частъ отъ България, която най-много пострада последня, оная частъ, която биде преимуществено театрътъ на турскитѣ свирепства, оная частъ, дѣто хиляди бащи, майки, вдовици, дъщери, старци и сираци оплакватъ и до днесъ още безутѣшно хиляди невинни сжщества, жестоко убити отъ дивитѣ турски войници и баши-бозуци; оная частъ, която чрѣзъ издаденитѣ посрѣдъ лютитѣ ѝ страдания сърдцераздирателни ридания възбуди навсѣкждѣ, отъ една страна гнѣвъ, отъ друга симпатия, у всички човѣци съ сърдце, оная частъ, най-послѣ, която бѣше главната причина, непосредствената цѣль на послѣдната и колосална война; тая частъ отъ България, по рѣшението на събранитѣ въ Берлинъ най-знаменити държавни мжже, по волята най-паче на лордъ Биконсфилда, биде изключена отъ Българското княжество“. — „Това е за невѣрване, но това е дѣйствителностъ, това е присждата на европейски ареопагъ, свиканъ въ Берлинъ, за да надари свѣта съ единъ траенъ миръ, това е печалниятъ триумфъ на лордъ Биконсфилда“ . . . „За да би билъ, обаче, пѣлень триумфътъ на лордъ Биконсфилда, друго не му остава, освѣнъ

и топли благодарности къмъ Господа, възвѣстява се на свѣта раждането на едно ново въ Юго-Източна Европа, на Старо-планинския полуостровъ, българско господарство на цѣлия български народъ. Този актъ е незабравимиятъ за тозъ народъ Сан-Стефански договоръ. „Лѣтопись“, на БКД, VII. 1906. стр. 108.

¹⁾ Страница, стр. 267.

да прѣдприеме и едно пжтуване въ България низъ развалинитѣ на разграбени и опустошени отъ башибозуцитѣ градове и села. Като би стжпвалъ така върху купъ развалини и разпрѣснати кости на хиляди невинни сжщества, жестокосърдно убити отъ башибозуцитѣ и отъ войницитѣ на Сюлейманъ Паша, той би се, може-би, повече зарадвалъ и билъ би безъ съмнѣние поставенъ въ по-добро положение да оцѣни извършеното дѣло; има хора, които намиратъ удоволствие прѣдъ чуждитѣ злощастия. Въпрѣки всичко това, не трѣба човѣкъ да се отчайва, и тукъ въ България хората не се отчайватъ. Покойниятъ Палмерстонъ, въ съгласие съ всемогущия Наполеонъ III, тѣй сжщо бѣше извършилъ едно славно дѣло — крѣмската война! Колко врѣме трая това дѣло? Нито даже четвъртъ вѣкъ. А Турция? Ползува ли се поне тя отъ тази война? Напротивъ: тя хвана да пропада най-вече отъ 1856 год. отъ врѣмето на Парижкия договоръ, въпрѣки милионитѣ, които ѝ дадоха туркофилитѣ. Безразлично е за насъ да знаемъ, дали лордъ Биконсфилдъ стои по-долъ или по-горѣ отъ Палмерстона като държавенъ мжжъ, но ние сме убѣдени, че дѣлото му нѣма да бжде по-горно отъ онова на Палмерстона, поне относително до трайността“.

* * *

Балабановъ е единъ отъ най-ревностнитѣ членове на Учредителното Народно Събрание въ Търново. Той присжтствува и по право, като членъ на Върховното Сждилище, и като депутатъ, избранъ отъ Свищовския окржгъ. Нѣма въпросъ отъ каква и да било важность, който да се е разисквалъ въ срѣдата на Учредителното Народно Събрание и Балабановъ да не е вземалъ участие, да не е изказалъ мнението си.¹⁾ И това както въ подготовителнитѣ заседания и обсжждания, така и въ

¹⁾ Въ статията си „Преди първото учредително събрание въ Търново“ (Пер. Сп. 1907 год., LXVIII., стр. 647—666) Балабановъ описва като участникъ първитѣ стжпки и деятелността, предшествовала откриването на Учредителното Народно Събрание, и съобщава въпроситѣ, които Сергей Лукьяновъ, управляещъ сждебния отдѣлъ въ време на руската окупация, бѣ разпратилъ

последуещитѣ до свършека на изработване българската Конституция. Преди още да се приготви тази конституция, той подчертава въ Учредителното Народно Събрание, че народниятъ представителъ не е такъвъ на избралата го околия или окръгъ, а е депутатъ на цѣлото княжество. „Крайно вредително е, казва той, дѣление на губернии (окръжи) за общото дѣло, за отечеството“. ¹⁾ Той участвува въ приготвянето на Правилника за вътрешния редъ въ Учредителното Народно Събрание. И когато се свършва Правилника и споредъ него се избира и едно постоянно бюро на Учредителното Народно Събрание, той взема думата и произнася речъ, обърнала внимание, пълна съ изрази на горещи чувства отъ признателностъ на първо мѣсто къмъ Царя-Освободителя и къмъ великия руски народъ, и после изрази на благодарностъ къмъ „всички ония велики мъже, които сж се борили и борятъ за доброто на нашия народъ . . . Сѣнкитѣ на бащитѣ и дѣдитѣ, умрѣли отъ 500 години насамъ съ въздишки за българското, летятъ днесъ въ тази зала къмъ насъ около насъ и гледатъ какъ ще постѣпимъ въ тази минута“. И той развива мисълта, че всички измѣчени, пострадали, онеправдани навредъ, гдето има българи, чакатъ съ нетѣрпение, какво ще се направи за общонародния въпросъ. Силни и продължителни ржкоплескания въ цѣлото събрание посрѣщатъ заявлението на оратора, който обяснява по-сетне, че „ще бжде грѣшно, ако се покажемъ глухи и нечувствителни къмъ плачевнитѣ викове, които се издаватъ отвждѣ Балкана къмъ югъ и къмъ западъ на общото наше Отечество“.

Тѣзи думи на Балабанова сж произнесени въ онова VI заседание на Учредителното Народно Събрание, когато д-ръ К. Стоиловъ каза своята историческа речъ за единството на разпокжсана България и за клета

до видни българи, за да си кажатъ мнението по бждащето устройство на отечеството си. Въ тази статия Балабановъ печата и своитѣ бележки, които билъ далъ тогава като отговоръ на въпроситѣ, които му изпроводилъ Лукьяновъ като на виденъ общественикъ и русчукски вице-губернаторъ.

¹⁾ Дневникъ II. 14. февруарий 1879.

Македония и напомни, като да сж писани за нея, думитѣ на Данте:

Чрезъ менъ тукъ слазятъ въ скърбния градъ
 Чрезъ менъ слѣзватъ въ мжка вѣчна,
 Чрезъ менъ отиватъ къмто родъ,
 За винаги който е изгубенъ.

Надежда всѣка оставете

Вий, що тукъ слазятъ чрезъ менъ“.

Но както Стоиловъ, така и Балабановъ обръщатъ вниманието на свѣта, че южна България, на която е запретино да носи името си, че македонцитѣ и други наши братия сж били вече веднажъ освободени; тѣ сж се радвали на свободата и за нѣколко време сж били съединени съ насъ. Това само би било достатъчно да имъ докаже, че тѣ не могатъ да бждатъ щастливи, догдето не постигнатъ това, що сж имали... И следствията отъ всичко това ще да теглимъ ние, българитѣ отъ княжеството. За да се защищаваме, ще трѣбва да държимъ много войска и постоянно ще сме наводнени отъ бѣжанци, наши братия, които ще дохождатъ да дирятъ у насъ прибѣжище, за да си запазятъ живота... „Може би нашитѣ бждещи политици ще постжпватъ съ благоразумие, съ осторожность, съ хладнокрѣвие... Но народътъ, ние които сме частъ отъ тоя народъ, никога не ще можемъ да бждемъ хладнокрѣвни, никога нѣма да престанемъ да чувствуваме неправдата, която е направена на народа ни“...¹⁾

Балабановъ бива избранъ въ комисията за преглеждане и докладване проекта на конституцията, нареченъ първоначално Органически Уставъ за Държавното Устройство на Българското княжество. Той е избранъ и за докладчикъ на тази комисия и съ голѣма ревность, вещина и тактъ той защищава свободитѣ на гражданитѣ, личната неприкосновеностъ, самоуправлението на общинитѣ, единството на българската черкова. Той предлага запрещението на титли и декорации, освенъ за важни отличия, и то само за военни. Балабановъ

¹⁾ Дневникъ 6.

бѣше и за Държавния Съвѣтъ.¹⁾ Накратко, Балабановото присѣствие въ Учредителното Народно Събрание личи въ всички заседания и въ държанитѣ по тѣхъ дневници, отъ които става явно, че Балабановъ не е пропусналъ ни единъ важенъ въпросъ, по който да не се изкаже, да даде едно мнение, да направи едно предложение, обикновено одобрявано и приемано.

Когато избраниятъ князь Александъръ I пристигна въ България, той пожела и Балабановъ да влѣзе въ състава на първия министерски кабинетъ. Балабановъ отклони предложението той да бжде министъръ-председател, и се задоволи съ портфейла на министъръ на външнитѣ работи. По-късно Балабановъ бѣше назначенъ за представител на България въ Цариградъ (1880 г.)

Отъ Цариградъ Балабановъ се прибра въ София и се посвети на адвокатска професия. Той употрѣби голѣми усилия да углади отношенията между консерватори и либерали и въ началото постоянно поддържаше умѣрени либерални възгледи. Той бѣше единъ отъ малцината, които изтъкваха предъ князь Александра необходимостта да се възстанови Търновската Конституция и повика Драганъ Цанковъ на чело на управлението.

При развитието на българското партийно дѣло Балабановъ, който винаги се отличаваше по своитѣ напредничави и умѣрено либерални възгледи, се доближи до оная група либерали, която имаше за водачъ Драгана Цанковъ. И до края на живота си той остана вѣренъ на това умѣрено прогресивно-либерално направление,

¹⁾ По-късно, обаче, когато се измѣни въ Свищовъ конституцията и се прие уреждането на единъ държавенъ съветъ, Балабановъ не пожела по никой начинъ да поеме председателството на Държавния Съвѣтъ, както впрочемъ направи и Маринъ Дриновъ, повиканъ отъ Харковския Университетъ да помогне съ своитѣ мнения и съвети въ мжното положение, що преживѣваше България презъ годинитѣ на кризата и преврата (1881—1882 г.). Собствено Дриновъ бѣше повиканъ съ целъ да редактира той закона за Държавния Съветъ, но не пристѣпи къмъ изпълнение на тази своя служба, понеже не бѣше съгласенъ, въ състава на тоя високъ институтъ да има други членове, освенъ изборни.

като при това никога не се раздѣли съ скжпитѣ си чувства на любовъ, признателностъ и преданностъ къмъ Русия.¹⁾

* * *

Въ мжчни моменти, каквито бѣха преживѣни, когато отношенията между България и Русия се обтегнаха доста силно (презъ 1883 г.) — князь Александъръ I бѣше поискалъ да се отърве отъ присѣтствието въ България на рускитѣ генерали и въобще военни, за които бѣше самъ настоятелно молилъ по-преди — се наложи необходимостта да се прибегне до едно углаждане тия руско-български отношения. Правителството (на Драганъ Цанкова) по това време не намѣри друго по-подходно лице отъ Марко Балабановъ, тогава министъръ на външнитѣ дѣла, който бѣ изпроводенъ въ С.-Петербургъ. П. А. Матвеевъ, отнасящъ се отрицателно къмъ Балабанова, въ своята книга „Болгарія послѣ Берлинскаго Конгресса“ (стр. 155) пише: „Въ Русия веднага бѣше проведенъ г. Балабановъ, най-малко компрометирания членъ отъ министерството въ очитѣ на руското правителство. Марко Балабановъ бѣше срещнатъ доволно благосклонно въ Петербургъ, като се споразумѣ съ нашето (руско) министерство за сключването на една военна конвенция, имаща за задача да опредѣли служебното положение на рускитѣ офицери въ България. Военната конвенция бѣше по-късно подписана между руския воененъ агентъ въ Виена флигель-адютантъ баронъ Н. В. Каульбарсъ (братъ на бившия въ България министъръ Каульбарсъ)

¹⁾ Съвсѣмъ напрасно рускиятъ преводачъ на Емилъ де Лавеле (Балкански Полуостровъ, М., 1885 г.) Ник. Евг. Васильевъ се съмнѣва въ искреността на Балабановото русофилство, като го сравнява съ това на Петка Рачовъ Славейковъ (стр. 468—469). Впрочемъ преводачътъ на Емилъ де Лавеле е предвзетъ противникъ на нѣколко български държавници — Драгана Цанковъ, Петка Каравелова, Петка Рачовъ Славейковъ, М. Балабановъ, които осжда дори и за това, че пишали въ органитѣ на либералната (Цанкова) партия, безъ да подписватъ статитѣ си. Впрочемъ дребнавостта на Васильева личи въ всички негови инакъ ценни бележки, които той изобилно е прибавилъ въ края къмъ превода на Лавеле.

отъ руска страна и Драганъ Цанкова, отъ името на българското правителство. Съ тая конвенция се уреждаше единъ трънливъ въпросъ, като се опредѣлиха служебнитѣ отношения на находящитѣ се въ България военни, сроковетѣ на службитѣ имъ и пр.“

Самъ Балабановъ, обаче, не говори за военна конвенция и описва много подробно тази своя мисия въ Петербургъ въ статията си: „Български министръ при руския царь Александръ III“. Ето нѣколко, заети отъ него думи, отнасящи се до цѣльта на изпровождането му като министъръ на външнитѣ работи отъ кабинета Драганъ Цанковъ, съставенъ въ 1883 г., следъ премахане на пълномощията и възстановление Търновската Конституция: „По решение на министерския съветъ, азъ, въ качеството си на министръ на външнитѣ работи, трѣбваше да ида въ Петербургъ. Явната цѣль на това пжтуване бѣше размѣнение на ратификуването конвенцията между Русия и България за изплащане отъ тая послѣдната на първата разноснитѣ по окупацията на княжеството отъ рускитѣ императорски войски, съгласно съ опредѣлението на берлинския договоръ. Въпросната конвенция между Русия и България за тая цѣль на сума десетъ милиона и осемнаесетъ хиляди и двесте и педесетъ книжни рубли и 47 копейки, бѣ сключена още на 16 юния 1881 г., а сега трѣбаше само да се размѣни ратификацията. Сжщевременно, обаче, това пжтуване на българския министръ на външнитѣ дѣла за Русия при извѣстнитѣ тогава обстоятелства, имаше въ сжщность и друга цѣль, цѣльта за обяснения отъ близу по послѣднитѣ събития въ княжеството и постигане по тоя начинъ искренни отношения между великата освободителна държава и малкото освободено българско господарство“.

Крайно интересни сж свѣдѣнията, които дава Балабановъ било за думитѣ, които той е размѣнилъ на тръгване съ князь Александра, подозиранъ отъ Русия въ сближаване съ Германия и, слѣдователно, въ измѣна на руската политика, когато споредъ неговитѣ думи, той на връщане отъ коронацията на Александра III,

презъ Берлинъ, е билъ оскърбенъ отъ Бисмарка, като го държалъ — както самъ се оплаква — него, царствущъ князь, на крака повече отъ четвъртъ часъ. Князь Александъръ отдавалъ и това на руско влияние. Сега той желаелъ, „това пжтуване да послужи за подобрене нашитѣ отношения съ Русия“, но се съмнявалъ, че царътъ ще го приеме, „ще трѣбва да се благодаримъ, казалъ Князь Александъръ; ако бждете приети само отъ директора на азиатския департаментъ и успѣете съ него поне да се разясните по възможность.“

Опасенията на князь Александра излѣзли съвършено неоснователни. Приелъ го царътъ, приелъ го и Гирсъ, и обясненията сигурно биха довели до едно трайно подобрене на отношенията, ако не бѣше непостоянството на княза, както се изразилъ Александръ III. Той му „прави почти всѣки день таквизъ изненади“, и че при всичкитѣ правени нему и на фамилията му отъ покойния императоръ добрини, „той е недоволенъ отъ насъ, той се сърди (il nous boude). Той страни отъ насъ, обръща погледитѣ си другадѣ“. Все пакъ едно поправяне на отношенията настѣпи, ако и временно, защото съединението, като голѣма изненада, и като вѣроломно дѣло на Батемберга окончателно го погуби предъ руситѣ и главно предъ императора Александра III.

5.

Общи черти за деятелността на Балабанова: обществена, книжовна, университетска и академическа.

Балабановъ бѣше отъ онѣзи просвѣтени българи, които никога не престанаха да обичать отечеството, да обичать българската черкова, и да имъ служатъ отъ все сърце и душа, вѣрвайки въ бждещето на България, вѣрвайки въ истинитѣ на българската черкова. За него моралътъ въобще, и религиозниятъ въ особеность, бѣше ржководно правило въ живота. Той го препоржчваше и въ обществеността, като необходимъ за трайна сполука. Той вѣрваше, пишеше и убѣждаваше, че сами по себе учението, образованието, безъ възпитанието на

душата, безъ облагородяването на чувствата и характера не правятъ човѣка истински човѣкъ.¹⁾

Балабановъ дълбоко съжеляваше за растещето принижение на българската черкова. Въ неговитѣ книжовни трудове, въ неговитѣ статии, въ неговитѣ речи, въ неговитѣ деяния, — навсѣкжде се срѣщатъ явни белези отъ горещи копнежи за щастието и привдигането на малка България и на нейната черкова.

И съ какво възхищение той посрещна сръбско-българския съюзъ и балканската освободителна война, която доведе до пълното почти осществяване на българския идеалъ. Но съ какво пъкъ съкрушение въ душата си оплака той крушенията отъ 1913 и 1918 години . . .

Неговитѣ чувства и впечатления за събитията презъ 1912—13 г. сж съсредоточени въ нѣколко реда, явно изтъргнати изъ дълбокото на наболѣлата му гръдь, характерни за изживѣното и излѣно изъ перото му, потапно сѣкашъ въ мжкитѣ, терзанията, кървавитѣ рани на сърцето му:

„Какво предприе въ 20-и вѣкъ, какво извърши главно въ началото на второто десетилѣтие (1912—1913) г. отъ тозъ вѣкъ, какво спечели въ кжсо време и какво изгуби въ още по-кжсо време България, още има да разказва съ двояко удивление историята на България, презъ жщия тозъ вѣкъ . . . Стигнала като съ крилата бързина до върха на удивителна слава съ удивителни победи на бойното поле, България биде съ друга още по-крилата бързина сгромолясана отъ тоя връхъ до гибелна пропастъ при изумително смайване и на приятели и на неприятели. Небивала въ историята тъй скоро добита завидна слава! Небивала тъй пакъ скоро последвала ужасна катастрофа! Метеоръ неочаквано блѣсналъ, неочаквано затъмнѣлъ! . . . И безуморни трудове на цѣли поколения завчасъ осуетени. И народни въодушевляещи идеали разбити минутно! Грозно, обезпокоително настоеще! Бждеще — сфинксъ, гатанка мжчителна, неразрешима . . . Но да се отвърнемъ отъ това печално, отъ

¹⁾ Възгледитѣ си по предмета той бѣше развилъ още въ 1871 г. въ сп. Читалище „Напредкъ“

това покъртително зрелище! И... по-скоро за утѣха, къмъ предмета си отъ 19-и вѣкъ, — вѣкъ на ревности радения и усилия и грижи за народно подигане, вѣкъ на любородни стремежи и предприятия, на животворни надежди, на златни мечти, мечти за новъ и честитъ животъ народенъ“.1)

* * *

Отъ нѣколко години той изнемогваше отъ хронически недъзи, а въ последно време бѣше задържанъ въ кѣлси. Но той не бѣ спрѣлъ да се интересува отъ работитѣ на България.

Посетихъ го по Великденъ т. г. (1921). Слабъ, бледенъ, изнемошѣлъ, но съ очи още бодри. Въ тѣхъ свѣтѣше нѣкогашниятъ пламъкъ на младия общественикъ. Той ме хвана за ръка и ме попита:

„Какво стана съ България, г-не Бобчевъ“?

Думитѣ му пронизаха дълбоко моето сърце, азъ се помъчихъ да го успокоя:

„Тежкото положение на България създадено следъ свѣтовната война и Нийойския договоръ — казахъ му азъ — не може да продължава дълго. Нашето отечество не може да загине, защото има могъща неизчерпаема жизненостъ, а българскиятъ народъ — велики добродетели“.

Горкиятъ! Наклони още повече наведената си глава и продума: „Дано!“

Именитиятъ покойникъ, като професоръ въ Висшето училище и после — следъ прогласяването му въ Университетъ, се отличаваше съ грижливо отнасяне къмъ своитѣ преподавателски задачи. Той чете лекции по византийско право и единъ курсъ по конституционно право.

Той е основателтъ на катедрата по каноническо или черковно право, която занимава редъ години до 1905 г. Той съзнаваше голѣмата нужда за студентитѣ на Юриди-

¹⁾ Гавраилъ Кръстьевичъ (народенъ деецъ, книжовникъ, сѣдия, управителъ) отъ Марко Д. Балабановъ. Издава Св. Синодъ на Българската Църква. С. 1914. Вж. стр. 34—35.

ческия факултетъ отъ тази научна дисциплина толкова повече необходима, като обсягаща наредбитѣ отъ действаещето у насъ брачно право. Той остави по предмета единъ литографиранъ курсъ, за жалость — непъленъ и незавършенъ.

* * *

Доста значителна е не само публицистическата, но и въобще книжовната деятелность на М. Балабановъ. Още въ Парижъ като студентъ той сътрудничи въ нѣкои френски издания, каквото е било L'Union Chrétienne (1866—1867), гдето той печати статии особно по българския църковенъ въпросъ¹⁾ подъ псевдонима Богобоевъ, статии преведени отчасти на гръцки и руски, а нѣкои-си и въ тогавашния цариградски български вестникъ Време, редактиранъ отъ Т. Бурмовъ.²⁾ Когато се връща отъ Парижъ въ Цариградъ той е сътрудникъ въ издаванитѣ тогазъ български вестници, става редакторъ на „Читалище“, основава и самъ издава две години политически, книжовенъ и търговски вестникъ „Вѣкъ“; по-късно, следъ освобождението продължава да пише въ вестници (в. „България“ и др.) и списания („Лѣтопись“ и въ изданията на Бълг. Книжовно Дружество, сега Бълг. Академия на наукитѣ). Като класикъ, богословъ и правникъ той предимно е избиралъ за теми на своитѣ трудове класически работи (Елинска Христоматия, Петъ Лукиянови разговори), българския черковенъ въпросъ, епохата на нашето възраждане и политическитѣ у насъ събития, които той възкръсява съ чувството на непосредственъ и преживѣлъ ги съучастникъ. Неговитѣ „Гавраилъ Кръстовичъ“, „Страница на нашето възраждане“, „Български министръ при руския царь Александръ III“, съдържатъ въ това отношение нѣкои прекрасни страници, които биха красили всѣка българска христоматия.

¹⁾ Вж. Лѣтопись на БКД. VII. 1906. стр. 93; Ср. страница отъ нашето възраждане стр. 117—119.

²⁾ Проф. Е. Голубинскій въ своята работа: Краткій очеркъ православныхъ церквей. Москва. 1871. при изложението на историята на Б. церк. въпросъ си служи и съ тѣзи статии на Богобоевъ (вж. стр. 300).

Дълги години наредъ Балабановъ бѣше членъ на Българската академия на наукитѣ — бившето по-преди Българско книжовно дружество. Той бѣше избранъ за председател на Философско-общественния клонъ съ единодушно довѣрие и почитъ безъ изключение на всички членове отъ клона.

За изданията на Книжовното дружество и Академията Балабановъ даде нѣколко солидни нѣща, между които нека поменемъ тука:¹⁾

Отъ Витоша до Парнасъ. Пер. Списание 1889 г. Кн. XXVII. XXIX и XXX.

Що е народностъ? Пер. Списание 1888 и 1890 г. Кн. XXIII. XXIV. XXV. XXVI. XXXII. XXXIII и XXXIV.

Завещанието на Сароглу предъ атинскитѣ сждилища. София, 1893 г.

Борба за отчество и вѣра или Скендербей, Албански герой (1444—1467). Пер. Сп. Кн. XLIX и L. 1895.

Страница отъ политическото ни възраждане. Бълг. Библиотека, бр. 4. 1904 г.

Български министръ при руския царь Александръ III. Пер. Списание LXVIII. 1907 г.

Българска колония въ единъ островъ. Пер. Списание. 1910 г. LXXI.

Впрочемъ повечето писано отъ Балабанова въ изданията на Б. книж. дружество засѣга исторически или политически въпроси, отъ които голѣмата частъ сж важни моменти и събития, преживѣни отъ автора, въ които той е билъ прѣкъ участникъ или поне свидетелъ.

Съ кончината на Марка Д. Балабановъ нашата Академия на наукитѣ изгуби изъ своитѣ редове единъ отъ най-личнитѣ си полезни членове, единъ многозаслужилъ общественикъ, единъ много добъръ българинъ, участникъ въ възраждането и въ строителството на нова България.

¹⁾ Единъ подробенъ списъкъ на трудоветѣ на Марка Д. Балабановъ — книги, статии и рецензии — се печати въ края на този поменъ за пълнота на книгописа на покойния.

Книжовни трудове на Марка Д. Балабановъ.

Les Turcs en Bulgarie. Брошура печатана въ Парижъ въ 1869 г.

Изложение на учението на всеобщата православна църква съ показание на различията, които се срѣщатъ въ другитѣ християнски църкви. Отъ Вл. Гете, свещеникъ и докторъ Богословия. Превелъ М. Д. Балабановъ. Цариградъ 1873. оригиналъ: Exposition de la doctrine de l'église catholique orthodoxe.

Домашни забавления или пѣсни дѣтински и разни други. София, 1884. Книжка I. 1—104. — Книжка II. 55 стр.

Скъперникътъ отъ Молиера, Жанъ Б. П. — Комедия. Въ петъ дѣйствия. Побългарилъ Марко Д. Балабановъ. Цариградъ. Печатница на Фар-дю-Босфоръ. 1975. — III — 166. (Извлѣчено отъ в. „Вѣкъ“).

Дяволското блато (Mare au Diable) отъ Жоржъ Зандъ. Превелъ отъ фр. на български. Цариградъ. 1874.

La Bulgarie (въ сътрудничество съ Др. Цанкова). Брошура, издадена въ Лондонъ въ 1876 г. По български тя се яви въ „Страница на политическото ни възраждане“. 1904 г.

Димитриевъ.¹⁾ Двѣ обявления за единъ Словарь. Пер. Сп. XXXI. 1889.

Димитриевъ. Писмо отъ Д-ра П. Берона за уреждане българскитѣ училища прѣди 50-60 години. Пер. Сп. кн. XXI. 1889.

Отъ Витоша до Парнасъ. Пер. Сп. кн. XXVII, XXIX и XXX. 1889.

Димитриевъ. Що е народностъ? Пер. Сп. кн. XXIII, XXIV XXV и XXVI, 1888 г; кн. XXXII XXXIII и XXXIV 1890;

Отзивъ въ България на Венелиновитѣ писма. Рб № 4 кн. II. 1890.

Петъ Лукиянови разговори между мъртвитѣ съ елино-българско словарче. София 1891. стр. 38.

Ferison. Писма по народното ни пробуждане. Пер. Сп. кн. XXXVI. 1891.

Еллинска Христоматия съ обяснения на български и съ елинско-българско словарче. София 1822. стр. IV†98†81.

Димитриевъ. Македония въ миналото ѝ. Пер. Сп. кн. XXXVII и XXXVIII. 1892; кн. XL 1892.

* * * Завещанието на Сароглу предъ Атинскитѣ сдилища. София Държ. Печ. 1893 г. 256 стр.

Димитриевъ. Солунъ въ миналото му. Пер. Сп. кн. XLV; 1894.

Д. Рецензия за книгата на Нат. Гротъ (прев. отъ руски Г. В. Ангеловъ, София) Богъ въ природата. Пер. Сп. кн. XLIV 1894.

¹⁾ Димитриевъ и Ferison — псевдонимъ на М. Д. Балабановъ.

Димитриевиъ. Допълнителни бележки къмъ статията Македония въ миналото ѝ, кн. XL стр. 611—649 и Солунъ въ миналото му; кн. XLV стр. 361—428. Пер. Сп. кн. XLVI 1894.

Борба за отечество и вѣра или Скендербей албанский герой (1444—1467) Пер. Сп. кн. XLIX и L, 1895.

Рецензии 1. за „Два поучителни трактата за челоуѣчската душа и за сѣществуването на Бога, съст. бив. Софійски митроп. Ѳеодосий, София, 1874. 2. Рецензия за „Български Църковенъ Прегледъ“ (мѣсечно списание кн. I II 1895) 3. Рецензия „За произхождението на челоуѣка отъ Ив. Скалцуни. Прев. на б. Скопски Митрополитъ Ѳеодосий. 2. Рецензия за „Византийски Временникъ“ (издание на Имп. Акад. на Наукитѣ въ Петербургъ 1894) Пер. Сп. кн. XLIX и L 1895.

Рецензия за „Метода за едно рационално преподаване международното модерно право“. Отъ Иванъ Касабовъ. София 1897. Пер. Сп. LV и LVI, 1893.

Едно писмо на О. Неофитъ Рилски. Пер. Сп. LXI. 1930.

Рускиятъ императоръ Николай I и замѣстването на болния човѣкъ. Пер. Сп. LXIII 1903.

Иоанъ Братиано (1821—1891) и признателна България. Пер. Сп. LXIV 1903.

Рецензия за „Молитвеникъ за православнитѣ християни Изд. Св. Синодъ на Българската църква. София. 1902 г.“ Пер. Сп. LXV 1904.

По народното пробуждение. Пер. Сп. кн. XLV 1904.

Страница отъ политическото ни възраждане. Бѣлг. Библ., бр. 4, 1904. Изд. на Бѣлг. Кн. Д-во въ София.

Едно писмо на Раковски. Пер. Сп. кн. LXVI 1905.

М. Д. Балабановъ и В. Н. Златарски. Рецензия за „Д-ръ Ив. Касабовъ. Моитѣ спомени отъ възраждането на България съ революц. идеи“.

Б. Цоневъ и М. Д. Балабановъ. Рецензия за „Христо Бѣлчевъ, съчинения съ очеркъ на автора отъ П. Славейковъ“. Пер. Сп. кн. LXVI 1905.

Поменикъ за Тодоръ С. Бурмовъ. Лѣт. на Б. Кн. Д-во, кн. VII. 1906.

М. Д. Балабановъ. Рецензия за история на старото българско право отъ Н. П. Благоевъ. Пер. Сп. кн. LXVIII. 1907.

Преди първото учредително събрание въ Търново и преди избирането на първия български князь. Пер. Сп. кн. LXVIII 1907.

Български министъръ при руския царь Александъръ III. Пер. Сп. кн. LXVIII. 1907.

Едно писмо на Епископъ Браницки Климентъ, отпослѣ
Митрополитъ Търновски. Пер. Сп. кн. LXVIII. 1907.

Българска колония въ единъ островъ. Пер. Сп. кн. LXXI. 1910.

Гаврилъ Кръстовичъ. (Народенъ дѣецъ, книжовникъ, сждия,
управитель). София, 1914. стр. 405.

За д-ръ П. Беронъ. Лѣтописи (изд. К. Величковъ). I стр.
II. год. I. ноемврий 15.

С. С. Бобчевъ